

(Op)sporen van verzet Italiaanse dissidenten in Nederland

Italianen die al voor de oorlog in Nederland waren gevestigd, kwamen tijdens de Duitse bezetting in een lastig, soms ook gevaarlijk parket te zitten vanwege het pact tussen Hitler en Mussolini. Een deel van hen sloot zich desondanks aan bij het Nederlandse verzet. Auteur Daniela Tasca

Italiaanse kinderen vertrekken naar een fascistisch zomerkamp aan de Adriatische kust, vanaf station Rotterdam, circa 1935. Coll. Historisch Beeldarchief Migranten

Een ongelovig lachje is meestal de reactie als ik vertel over mijn huidige onderzoeksonderwerp: Italianen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. 'Hoe kom je daarbij? Die kwamen toch pas na de oorlog als gastarbeider naar Nederland?' Het lachje en het ongeloof neem ik dan voor lief, want als journalist weet ik dat *absence* voor mij *essence* betekent. Als men iets niet weet of kent dan voel ik me juist uitgedaagd dat hiaat te gaan vullen met stemmen, verhalen, geschiedenis-

sen. Steeds vaker noem ik mezelf 'mijnwerker van het geheugen', want deze zelfopgelegde taak, hoe mooi ook, is allesbehalve comfortabel. In 2015 was ik al aan het 'graven' voor mijn boek *1001 Italianen* toen ik voor het eerst op een aantal Italiaanse migranten stuitte die in de oorlog actief waren geweest in het Nederlandse verzet. Dat er in Nederland in de jaren dertig en veertig al een behoorlijke Italiaanse 'kolonie' aanwezig was wist ik, en ook dat ze in die periode mee hadden gedaan met het fascistische regime of juist

gebukt gingen onder de fascistische indoctrinatie. Maar dat enkelen zich aan die indoctrinatie wisten te onttrekken en zelfs verzetsdaden hadden verricht, was een ware primeur voor mij. De eerste (bekende) familienamen kwamen langzamerhand naar boven: Carasso, Montessori, Talamini. En daarmee ook zoveel vragen. Wie waren de Italianen in Nederland in de periode rondom de Tweede Wereldoorlog? Hoe hebben ze die periode beleefd? Hoe zijn zij omgegaan met dilemma's en loyaliteitsconflicten in die

turbulente jaren? Wat voor politieke en persoonlijke keuzes hebben ze gemaakt?

Vriend en vijand

De Italianen waren in de eerste plaats immigranten, vooral ambachtslieden afkomstig uit het noorden van Italië: schoorsteenvegers, terrazzowerkers, ijsmakers, beeldenmakers, mijnwerkers. Ook al woonden ze vaak al decennialang in Nederland of waren ze zelfs in Nederland geboren, ze bleven Italiaanse onderdanen. Het vreedzame aanpassingsproces leek zelfs in de jaren dertig

nog door te gaan, ondanks de economische crisis en het harde restrictiebeleid ten aanzien van vreemdelingen. Maar dat proces werd in diezelfde jaren verstoord door de indoctrinatie van de fascistische propaganda gericht op diezelfde migranten, met als doel hun 'fascistisering' en het behoud van hun *italianità*, hun 'Italianiteit'. De Duitse bezetting in 1940 maakte van de Italianen formeel vijanden van Nederland, omdat Italië bondgenoot was van de nazi's. De Italiaanse immigranten stonden daardoor onder druk of werden verscheurd door tegengestelde

loyaliteiten, jegens enerzijds een fascistisch vaderland en anderzijds een door bondgenoot Duitsland bezet gastland. Zelfs het naderen van het einde van de oorlog bracht geen goeds. Integendeel. In 1944 werden alle Italianen, ondanks de wapenstilstand met de geallieerden in 1943, net als de Duitsers en de Japanners, tot vijandelijke onderdanen verklaard. Na een lang en vaak pijnlijk traject (internering, confiscatie en het in beheer nemen van hun bezittingen) werden de

'Voor omgekomen sportbeoefenaars'. Oorlogsmonument Olympisch Stadion Amsterdam, fragment. Gemaakt in 1947 door Fred Carasso

Portret van Angelo Agosti op zijn dossier van de Casellario Politico Centrale. Coll. Archivio Centrale dello Stato, Rome

Italiaanse burgers 'ontvijand'. Pas rond 1950 mochten ze hun leven en hun werk in Nederland weer oppakken.

Van archief naar verhaal

Ik begon mijn graafwerk bij de Casellario Politico Centrale - het Centraal Politiek Register, een biografisch register van de Italiaanse politie van alle 'subversieve elementen' -, bewaard bij het Archivio Centrale dello Stato (het nationaal archief van Italië) te Rome. In de Casellario trof ik een lijst en een stapel dossiers aan van Italianen die vanaf de jaren twintig in Nederland woonden.

De eerste op de lijst was Angelo Agosti (1900-1985), communist, terrazzowerker van beroep, wonend in Haarlem. Zijn dossier was vrij uitgebreid, het bevatte de correspondentie tussen de Italiaanse (grens)politie en de Italiaanse gezant in Nederland. Op social media zocht ik naar nazaten van Angelo, zonder resultaat. De echte verrassing kwam een paar maanden later, toen de bibliothecaris van het Amsterdamse Verzetsmuseum me uitnodigde om kennis te komen nemen van een origineel dagboek van een Italiaanse antifascist: het was dezelfde Angelo Agosti wiens dossier ik in Rome had

ingezien. Eenmaal in contact met diens dochter kon ik de rest van zijn kleine archief bekijken en zijn verhaal mede op basis van zijn dagboek(en) optekenen. Helaas heb ik (nog) niemand gevonden die zijn oorlogsverhaal kan bevestigen. Hijzelf is al in 1985 overleden. Na gedwongen deelname aan de Eerste Wereldoorlog bij de Italiaanse marine, had Angelo Agosti zich tot het socialisme en het antimilitarisme gewend. In augustus 1932 nam hij samen met andere Italiaanse 'dissidenten' deel aan het internationale anti-oorlogscongres in de RAI in Amsterdam. Hij woonde vanaf 1925 in Nederland, sinds zijn huwelijk met Josephina Bruikman, en stond in de

telefoonboeken van Haarlem geregistreerd als granietwerker. Zijn oorspronkelijke werk in de koopvaardij had hij ingeruild voor terrazzowerk. In 1935 zat hij zelfs in het bestuur van de bouwvakarbeidersbond. Toen Seyss-Inquart de NSB'er Henk Woudenberg als voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen aanstelde, stelde Agosti voor dat het hele bestuur van de vakcentrale als protest zou aftreden. Helaas werd hij zelf gevraagd om het bestuur te verlaten, uit angst voor repercussies door de bezetter.

In zijn archief vond ik een naoorlogse bevestiging van zijn actieve deelname tussen 1940 en 1943 in Haarlem aan het verzet in de organisatie van de illegale Waarheidsgroepen onder de schuilnamen Van Noord en Hendriks. In zijn dagboek schreef hij dat hij bevriend was met Piet Vooren en zijn vrouw Annie [Averink] - bekende figuren in de Haarlemse illegaliteit -, dat zij regelmatig bij elkaar kwamen, dat hij op een van deze bijeenkomsten Hannie Schaft meent te hebben ontmoet, en zelfs dat hij tot haar verzetsgroep behoorde. Na de arrestatie van Mussolini in de zomer van 1943 besloot Agosti terug te keren naar Napels, waar hij zich aansloot bij de opstand tegen de nazi's die bekendstaat als *Le Quattro Giornate* (de Vier Dagen van Napels). Daarna probeerde hij naar Engeland te varen, zoals blijkt uit zijn verzoeken gericht aan het Ministerie voor Oorlogvoering in Londen, maar dat lukte niet. Agosti bleef nog twee jaar in de (Nederlandse) koopvaardij vanuit Napels

Alle Italianen op Nederlands grondgebied werden tot vijandelijke onderdanen verklaard

werken. In 1946 keerden hij en zijn vrouw terug naar Nederland, waar zij zich opnieuw in Haarlem vestigden. Hij bleef, zoals voor de oorlog, een zeer actieve en gedreven esperantist, met een linkse internationalistische maatschappijvisie.

Politiek onnozele zielen

Bij Luciana Rescia (1902-1995) begon het graven met een radiodocumentaire van de VPRO uit 1988 over de vooroorlogse Italiaanse migratie. Zij werd daarin Luciana Pianezza genoemd, een nicht van Giuseppe 'Pippo' Pianezza, een bekende Italiaanse vakbondsman en communist. Haar man Jan Bokma (1901-1988) was gemeenteambtenaar en tevens actief in de Internationale Rode Hulp. Hij deed illegaal werk in Italië en na een van zijn reizen kwam hij terug met Luciana, met wie hij in 1926 trouwde. Luciana ging zelf ook voor de organisatie werken, die als dekmantel fungeerde voor andere activiteiten. Ze regelden veilige (tijdelijke) adressen, contacten, en bezorgden vervalste persoonsbewijzen. Die werden expres 'verloren' door vrienden en kennissen en konden gebruikt worden voor politieke vluchtelingen in Nederland, Frankrijk en België.

In de documentaire sprak het echtpaar op weinig vleiende toon over de Italianen in Nederland. De meesten zouden 'politiek onnozele zielen' zijn geweest volgens wie je 'moet doen wat de baas zegt'. Er zouden ook fascistische extremisten tussen hebben gezeten. Wel zat er een 'geheim' iemand bij de Italiaanse ambassade die waarschuwde als bepaalde antifascisten door de politie werden gezocht. Luciana was de eerste die ik hoorde praten over de schaduwkanten van de Italiaanse gemeenschap in Nederland, maar tegelijkertijd was zij zelf het levende bewijs dat die gemeenschap veel meer kleuren had gekend dan alleen 'zwart'. Wekenlang zocht ik in het Amsterdamse Stadsarchief naar haar familiegegevens. Tevergeefs. Ik kwam er pas later achter dat ik van een verkeerde achternaam (Pianezza) was uitgegaan. Via de gegevens van haar echtgenoot Jan Bokma

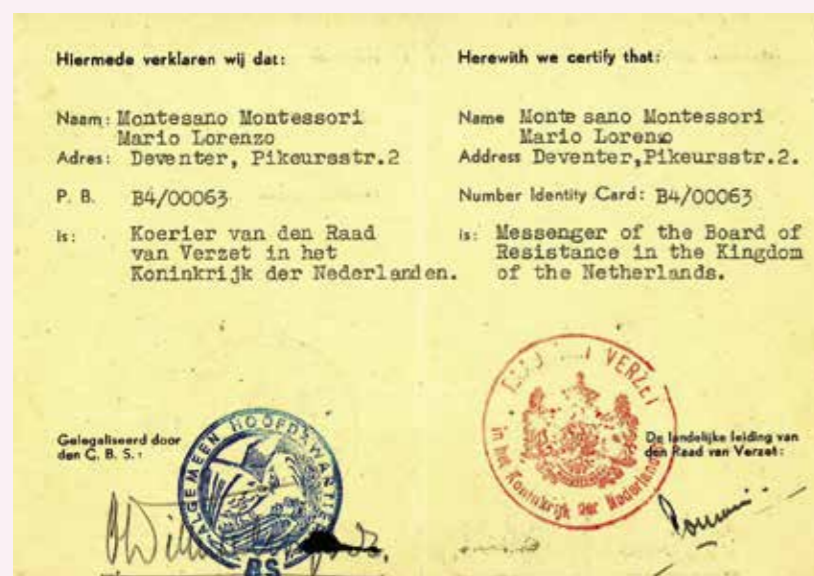
vond ik uiteindelijk de correcte achternaam (Rescia) en de bijbehorende familiegegevens. Zo kwam ik er ook achter dat het echtpaar twee nichtjes had geadopteerd, een uit Nederland en eentje uit Italië. Helaas was Saskia Bokma in 2011 overleden en over Anna Luisa kon ik niets vinden behalve dat ze met een Nederlander was getrouwd. Totdat een collega, Noëmi Prent, me mailde dat zij in mijn boek *1001 Italianen* tot haar grote verbazing en vreugde de namen van haar overgrootouders had aangetroffen: Luciana Rescia en Jan Bokma. Haar oma was graag bereid om met mij over haar ouders te praten. Ik had het tweede (adoptie)kind gevonden, Luisa Bokma. Mijn zoektocht kon daarmee doorgaan.

Fred Carasso in zijn atelier. Coll. familiearchief Carasso

Antifascist van levenshouding

De sporen van de Turijnse beeldhouwer Antonio Federico (Fred) Carasso (1899-1969), vond ik bij toeval op de website die een van zijn zonen, wijlen Dedalo, heeft opgericht over zijn vader. Maar zijn naam en bijbehorende dikke dossier trof ik vervolgens ook bij de Casellario Politico in Rome. Fred Carasso woonde als banneling eerst in Frankrijk en België en vervolgens vanaf 1933 in Nederland. In Turijn was Carasso na een traumatiserende ervaring in Libië tijdens de Eerste Wereldoorlog een militant communist geworden. Hij werkte ook als illustrator voor *L'Ordine Nuovo*, het tijdschrift van Antonio Gramsci,

Legitimatiebewijs van de Raad van Verzet voor Mario Montessori, circa 1944. Coll. familiearchief Montessori

medestichter en eerste leider van de PCI, de Italiaanse Communistische Partij. Na de Mars op Rome in 1922 en de machts-greep van Mussolini vluchtte Carasso naar Parijs, maar in 1928 moest hij ook Frankrijk verlaten vanwege zijn politieke activisme. In 1932 werd hij ook in België persona non grata en daarom was hij het jaar daarop in Nederland. In Amsterdam vond hij werk als etaleur (hij maakte etalagepoppen) bij de firma Michels, maar hij werd nog altijd door de politie, die rechtstreeks vanuit Italië op hem was geattendeerd, in de gaten gehouden. Als gevolg van de Vreemdelingenarbeidswet van 1934 zou hij het land moeten verlaten, maar door toedoen van zijn werkgever, die Carasso als onmisbaar opgaf, kreeg hij een verblijfsvergunning op voorwaarde dat hij zich niet langer met politiek zou bezighouden, een voorwaarde waar hij zich tot het uitbreken van de oorlog aan hield.

Amsterdam in de jaren dertig werd bestuurd door een progressief-socialistisch college en dat bood kunstenaars volop kansen. Carasso kreeg een atelierwoning toegewezen in het splinternieuwe complex aan de Zomerdijkstraat, waar ook andere bekende kunstenaars woonden, onder wie Gerrit van der Veen. Carasso was een van de weinige Italianen

die nooit zijn gezicht liet zien in het fascistische Casa d'Italia. In de meidagen van 1940 meldde hij zich in Amsterdam als oorlogsvrijwilliger bij de Oranje Nassau kazerne. Hij werd echter als buitenlander/Italiaan verdacht van spionage en korte tijd gevangengezet. Dat belette hem niet om op andere manieren te strijden. Ten eerste als fel tegenstander van de adhesie van de Nederlandse Kring van Beeldhouwers aan de Kultuurkamer, en later was hij betrokken bij een aantal acties van de verzetsgroep rond Gerrit van der Veen.

Net als bijna alle Italianen werd Carasso na de oorlog politiek en financieel onderzocht en moest hij zijn goede gedrag tijdens de oorlog bewijzen. In 1946 gaf de

chef van de Amsterdamse recherche Stoett een veelzeggende verklaring over hem af: 'De Heer Carasso heeft, evenals zijn echtgenote, daadwerkelijk deelgenomen aan de verzetsactie; hun woning was een centrum van die actie.' Na de oorlog zette Carasso zich in voor de rehabilitatie van de Italiaanse gemeenschap en van het imago van Italië, onder meer via het (progressieve) blad *Voce Italiana* en het houden van een expositie over de Italiaanse partizanenstrijd in ijsalon Gamba te Amsterdam. Ook vervaardigde Carasso belangrijke oorlogs- en verzetsmonumenten, waaronder het nationaal koopvaardijmonument De Boeg in Rotterdam, de Zonnewijzer in Eindhoven en het monument voor de gevallen sportbeoefenaars in Amsterdam.

Bij de onthulling van het laatste monument in het Olympisch Stadion in Amsterdam, een gebeurtenis die in de pers breed werd uitgemeten, werd de naam van de Italiaanse beeldhouwer echter niet genoemd. Carasso was dus ook zelf slachtoffer van de stigmatisering van de Italianen. Op 25 juni 1947 publiceerde *De Waarheid* daarover een krantenberichtje, onder de kop 'Vergeeten Naam'. Daarin werd de verschuldigde eer betoond aan de kunstenaar: 'Fred Carasso, een Italiaan van geboorte, anti-fascist van levenshouding'.

Een lange zomervakantie

Op zoek naar informatie over de wereldberoemde pedagoge Maria Montessori, wier familie nog grotendeels in

Na de oorlog zette Carasso zich in voor de rehabilitatie van de Italiaanse gemeenschap en van het imago van Italië

Luciana Rescia en Jan Bokma, 1928. Coll. familiearchief Bokma

Nederland woont, vond ik een online publicatie van Fred Kelpin met stamboom. Zo kwam ik erachter dat haar kleinzoon Mario Montessori jr. (1921-1993) in het Nederlandse verzet heeft gezeten. Op vijftienjarige leeftijd vluchtte Mario samen met zijn oma Maria, vader, broer en zussen naar Baarn, waar ze opgevangen werden in Villa Intimis bij Allard en Ada Pierson. Mario verwoordt het in een schrijven zo: 'Tot 1936 woonde ik met mijn familie in Barcelona. Door het uitbreken van de [Spaanse] burgeroorlog moesten wij ons heil elders zoeken. Dat werd Nederland omdat we daar gastvrij konden worden opgevangen door een volgeling van mijn grootmoeder Maria. Ik was ervan overtuigd dat het maar een zomer zou duren, maar de burgeroorlog duurde langer dan ik kon bevroeden. Die zomervakantie van 1936 duurt in feite nog steeds voort.' Op de dag van zijn afstuderen kreeg hij een oproep voor militaire dienst in Italië. Hij dook onder in Amsterdam, waar hij door zijn oudere zus Marilena betrokken raakte bij het georganiseerde verzet. Marilena beschreef in 1979 hoe zij Mario introduceerde in de door Jan Luyten geleide verzetsgroep Van Mook, waarvan zij zelf een van de vier koeriersters was.

Haar dochter Helen vertelde me dat ze zich heel mooi aankleedde als ze documenten of andere zaken moest vervoeren. Ze verpakte de spullen alsof het een verjaardagscadeau was en deed er een grote strik omheen. Als er Duitsers langskwamen lachte ze lief. Mario had al verzetscontacten in Deventer, waar hij aan de Tropische Landbouwschool studeerde, en dus verzocht Luyten hem om koeriersdiensten tussen de regio Overijssel en Amsterdam, voor berichten, documenten, bonnenkaarten. Maar geen wapens. Mario heeft altijd resoluut geweigerd om wapens te bezitten of te vervoeren. Hoewel Mario ondergedoken zat in Amsterdam, sloot hij zich tot het einde van de oorlog aan bij Bureau Veritas (later Raad van Verzet). Marilena benadrukte in haar beschrijving het dubbele risico dat Mario liep, aangezien hij bij mogelijke aanhouding onmiddellijk als deserteur zou worden berecht. Mario Montessori jr. kreeg na de oorlog een dankbetuiging van president Eisenhower voor zijn rol in het verzet, en later ook een herdenkingskruis. Dochter Carolina Montessori vulde het verhaal van haar vader aan met foto's en documenten uit zijn archief. Zij was blij dat het voor een keer niet over Maria

Montessori ging maar over haar eigen vader. Verzet was volgens haar voor haar vader een vorm van hechting aan Nederland, waar hij in eerste instantie met tegenzin had gewoond, maar dat hem veiligheid en geborgenheid had geboden. Zijn Italiaanse roots waren meer symbolisch, aangezien hij als peuter maar kort in Italië had gewoond, ook al sprak hij perfect Italiaans. Hij was meer een wereldburger die de 'zwakkeren' in de samenleving een warm hart toedroeg. Daarom koos hij er uiteindelijk voor om psychoanalyticus te worden en heeft hij zich onder meer bekommerd om de 'kinderen van de oorlog': kinderen van joden, verzetsstrijders, van ouders die in jappenkampen hadden gezeten, maar ook kinderen van NSB'ers. Zijn Amsterdamse woning stond open voor vluchtelingen uit de hele wereld.

Gevluchte militairen

Zoals bij Mario Montessori, zijn de getuigenissen van de (klein)kinderen van deze Italiaanse antifascisten van enorm belang voor mijn reconstructie. Zo was het weer een verrassing een boek in handen te krijgen van dochter Cecilia die het levensverhaal heeft opgeschreven van haar

Drie generaties Montessori: Mario sr, Marilena, Mario jr en Maria (zittend), 17 juli 1947. Coll. familiearchief Montessori

vader Ennio, die een van de bekendste Italiaanse achternamen in Nederland draagt: Talamini. De Talamini's zijn ijsmakers, niet allemaal familie van elkaar, maar allen afkomstig uit hetzelfde dorp: Vodo di Cadore in de regio Veneto. Ennio Talamini (1909-1985), succesvol ondernemer met ijsalons in onder meer Dordrecht, slaagde erin een veertigtal Italiaanse gevangenen te redden uit de Nederlandse werkkampen Amersfoort en Wierden. Het waren gevluchte militairen die hadden geweigerd door te blijven vechten met Mussolini na de

wapenstilstand van 1943. Talamini stond bekend als een 'patriottistisch' Italiaan, die goede contacten had met de fascistische autoriteiten in Nederland en met de Duitsers. Maar hij was ook al lid van de ondergrondse. Daardoor kon hij, vaak in overleg met de Italiaanse ambassade in Den Haag, vele levens redden door valse paspoorten en documenten te verstrekken. In samenwerking met het verzet lukte het Talamini hen te laten onderduiken, zowel bij hem thuis in Dordrecht als in Zwijndrecht en op het platteland bij

verschillende Nederlandse gezinnen, die hij betaalde voor het levensonderhoud. Ook andere familieleden van Ennio hebben deelgenomen aan het verzet, zoals zijn veertien jaar jongere broer Ezio (Nino). Na de bevrijding van het zuiden bleef Talamini de ex-gevangenen bijstaan, bijvoorbeeld door hun een verklaring te bezorgen waarin stond dat ze niet betrokken waren bij het fascistische en nazistische regime en dat sommigen van hen zelfs aan het Nederlandse verzet hadden deelgenomen. De talloze dankbrieven die hij nog jarenlang kreeg van mensen die hij geholpen heeft, getuigen van de enorme impact die hij op hun levens heeft gehad. Talamini heeft voor zijn aandeel eervolle vermeldingen ontvangen van Nederlandse en Italiaanse kant.

Ontvijding

De positie van de Italianen in Nederland bleef ook na de oorlog lastig en controversieel en werd oorzaak voor stigmatisering van een hele groep, vergelijkbaar met die van Duitse burgers. Het Besluit Vijandelijk Vermogen uit 1944 maakte het mogelijk alle bezittingen op te eisen die bij en in eigendom van Duitsers en hun bondgenoten werden aangetroffen. Zo werden alle Italianen politiek onderzocht en hun bezittingen beschouwd als 'vijandig kapitaal'. Allen moesten zich

Ennio Talamini als chauffeur van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, 1945.

Coll. familiearchief Talamini

politiek, financieel en ethisch verantwoord tegenover de Nederlandse samenleving.

Het archief van het Nederlands Beheerinstituut (NBI) blijkt hierdoor een schat aan informatie te herbergen: honderden dossiers van alle kapitaalkrachtige Italianen in Nederland, waarin onder andere getuigenissen ter verdediging van de politieke en morele integriteit van de betrokkenen. In een eerste researchronde heb ik nog geen 'schuldige' Italianen kunnen ontdekken die geen ontvijandverklaring hebben ontvangen. Maar de dossiers moeten uiterst kritisch worden bekeken, want een verklaring zegt niet altijd de waarheid over de echte betrokkenheid bij de bezetters of bij vijandelijke activiteiten. Van een paar rijke ondernemers wordt bijvoorbeeld gezegd dat zij hebben betaald voor de 'zuivering' van hun naam.

Een van de interessantste dossiers betreft Felice Bolognese (1906-?), eigenaar van onder meer IJssalon FEBO in Amsterdam. Hij zou verschillende Joodse kennissen en familieleden in zijn huis hebben laten onderduiken en financieel hebben geholpen. Zijn vrouw, Ans Mello (exploitante van het Luxor Theater in Beverwijk), was door het huwelijk Italiaans geworden en werd

daarom in 1943 naar Italië gestuurd omdat ze Joods was en 'gerepatrieerd' moest worden, anders zou ze rechtstreeks naar Polen worden getransporteerd. In Rome hebben zij en haar zoon Joop een jaar lang ondergedoken gezeten, tot de bevrijding. Haar broer Max David Mello had minder geluk. Hij werd verraden, terwijl hij ondergedoken zat bij zijn zwager Bolognese in Amsterdam, en is naar Sobibor afgevoerd. De Italianen bleven tot eind jaren veertig onder juridisch en financieel toezicht staan. Ze konden pas weer aan het werk nadat hun naam was gezuiverd en eventuele schulden of schadevergoedingen waren betaald. In de jaren vijftig deden ze weer volop mee aan de wederopbouw van Nederland. Dit zijn de resultaten van mijn eerste 'graafronde'. Een paar vragen zijn weliswaar beantwoord, maar roepen ook weer nieuwe vragen op. Deze mijnwerker van het geheugen gaat daarom verder met graven. Voor eventuele tips op basis van het bovenstaande houd ik mij aanbevolen. ●

Daniela Tasca is journaliste en projectleider van 1001 Italianen

Verklaring politieke betrouwbaarheid van Ennio Talamini

Coll. familiearchief Talamini

Archieven

- Archivio Centrale dello Stato, Rome; Nationaal Archief (Rode Kruis, NBI, CABR); RKD; IISG; Stadsarchief Amsterdam; Noord-Hollands Archief; privé-archieven van de families Agosti, Montessori, Rescia/Bokma, Talamini.

Websites

- delpher.nl; carasso.nl; oorlogsslachtoffersijmond.nl; interactum.be/web/wp-content/uploads/montessoris.pdf.

Literatuur

- F. Bovenkerk e.a., *IJsscomannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam, 2013).
- P. Brassé e.a., *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* (Den Haag, 1980).
- M. Chotkowski, *Vijftien ladders en een dambord. Contacten van Italiaanse migranten in Nederland 1860-1940* (Amsterdam, 2006).
- P. Giuseppin, *Carissimo figlio. Het oorlogsverhaal van een Haagse Italiaan* (Rijswijk, 2017).
- D. Tasca, *1001 Italianen. Vijf eeuwen immigratie in de Nederlanden* (Amsterdam, 2016).